

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА СУҒДА ТАРБИЯ РИВОЖЛАНИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Ж.Турдиалиев

СамДУ тадқиқотчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17523333>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-oktabr 2025 yil
Ma'qullandi: 28-oktabr 2025 yil
Nashr qilindi: 31-oktabr 2025 yil

KEYWORDS

суғд, нмана, оромий ёзуви,
Ахура мазда, уй отаси, бейшу,
тан шу.

ABSTRACT

Марказий Осиёда илк ўрт асрларда таълим ва тарбия масалалари ҳақида гапирганда унинг тарихий илдизлари қадимги даврга бориб тақалишини келтириш жоиз. Бу ҳолат оиланинг вужудга келиши жараёнлари билан боғлиқ. Таъкидлаш лозимки, илк вужудга келган жамиятларнинг бош бўғини сифатида оиланинг ўрни катта бўлган. Бу ҳақда Авестода ҳам бир қатор маълумотлар келтириб ўтилади..

Аввало Авестонинг асосий объекти-инсон бўлганлигини таъкидлаш лозимдир. Ундаги барча фикр инсонга, унинг сидқидилдан эътиқодига, жисмоний ва руҳий поклигига, эзгу дунёнинг равнақи учун астойдил сафарбарлик билан қилинадиган яратувчилик меҳнатига, ижтимоий барқарорликка, тинчлик ва осойишталикка қаратилган.

Зардуштийлик ва Авестода акс этган дунёнинг маркази инсон ва унинг оиласи нманадан бошланади. Нмананинг ҳам отаси ҳам раҳнамоси дастлаб нманопати, яъни “уй отаси” бўлган. Ота оилани боқиш, парваришлаш, ҳимоя қилишдан ташқари шу оиланинг диний етакчиси ҳамдир. Бундай тартиб оиланинг ижтимоий моҳиятини жамиятнинг маънавий талаблари билан боғлашга хизмат қилган. Шу билан бирга оилани, ота-онани фарзандлар маънавий камолоти учун масъул қилиб тайин этган. Бир сўз билан айтганда, жамиятнинг асос унсури оила экан, зардуштийликнинг илк босқичларида бу ижтимоий бирлик патриархал оила кўринишида бўлган [1. 35].

Авестода нафақат илк давлатчилик тарихи ҳақидаги маълумотлар балки айни шу давлатчилик жараёнларининг ғоявий асосларини ҳам ўзида мужассам этган. Бунинг ёрқин мисолини зардуштийликдаги эзгулик илоҳи Ахура Мазданинг вазифадор фаришталарида ҳам кузатиш мумкин. Улар олти олий илоҳий вазифа эгалари бўлиб, биринчиси *Вохумана* “Эзгу ўй” фариштаси, яъни олам эзгу ўй, эзгу ниятдан бошланмоғи лозимлигига ишоратдир. Иккинчиси, *Арта Вахишта*, яъни эзгу ният бўлса, ҳаёт Ҳақ Таоло буюрганидек “ҳаққоний” - жаннатмисол бўлади. Учинчи фаришта *Спента Армаити* бўлиб, бу малоика эзгу ният билан барпо бўлган жаннатий (беҳиштий) ҳаётни Ерга, заминга туширади ва унга осойиш бағишлайди. Тўртинчи малоика - *Хшатра Варйа*

- “Шаҳриёрлик”, яъни жаннатмакон заминдаги бахтиёр, фаровон ҳаётни илоҳий адолат билан бошқариш мақомидир. Бу эманация Авестода одил подшоҳликнинг илоҳий концептуал асосига ишорат сифатида тушунилади[6. 16].

Илк ўрта асрлар Суғдда таълим тизими ва тарбиявий масалалар тўғрисида манбаларда маълумотлар унчалик кўп эмас. Лекин суғдий хужжатлар, археологик материаллар таҳлили баъзи хулосалар келишга имкон беради. Шунингдек, баъзи суғдий атамалар ҳам муаммони ўрганишда самара бериши мумкин. Шундай атамалардан бири суғдий *naf* – “наф” (сўзма-сўз “киндик” маъносини беради) ибораси бўлиб, ушбу ибора ўз таркиби ва функцияларига кўра Маҳалла институтига тўғри келади. Суғдда жамоа (наф) илк ўрта аср шаҳарларида фуқаровий жамоа таркибига кирган бўлиб, ўзида хунармандлар, савдогарлар, қисман зодагонларни бирлаштирган. Қишлоқ жамоаси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи аҳолини ўзида жамлаган[5. 133].

Ижтимоий жиҳатдан у (“наф”) бир неча табақага бўлинган. Зодагонлар-озод, шаҳар хунармандлари-озодкор, савдогарлар-ғувокор, зироаткорлар-кашоварз, хизматкорлар-чорикор, муте қўшчилар-кадивар, қул ва чўрилар-бантак ва доя деб юритилган. Аслзода зодагонлар-озод табақасига подшо, маҳаллий ҳукмдорлар ва мулкдор деҳқонлар кирган. Бу ижтимоий бўғин тепасида подшо турган. Лекин Суғдда жамиятнинг асосий бўғинини **оила** ташкил этган.

Суғд оиласида бола тарбиясига ҳамда унинг саводли бўлишига алоҳида эътибор берилган. “Бэй ши” (“Шимолий сулолар тарихи”)да келтирилишича, суғдийлар савдода маҳоратли бўлиб, бу давлатга кўп чет элликлар савдо қилиш учун келишади. “Тан шу” йилномасида эса “... (Суғдда) ўғил бола туғилганда тилига тошли асал (новвот) суртишади, кафтига елим қўйишади, келажакда ширинсўз бўлиши ва бойликни маҳкам ушлаши учун. Кўндалангига ёзишади. Савдода маҳоратли ва манфаатпараст. Эркаклари йигирмага тўлгач, қўшни мамлакатларга кетишади ва фойда келадиган ҳамма жойда бўлишади” дея келтирилади¹. Суғдда бу каби одатлар кўп бўлган. Масалан, келажакда моҳир савдогар бўлсин дея, суғдийлар чақалоқлигидаёқ ўғил болалар қўлига танга боғлашган. Ушбу одат ҳозирда ҳам сақланиб қолган бўлиб, чақалоқ кўришга борганда унга пул бериш одати айни Суғддаги ёш боланинг қўлига танга боғлаш анъанаси билан боғлиқ.

Айни йилномада келтирилган маълумотга кўра илк ўрта асрлар Суғдда 5 ёшдан ўқишга ўргатилган. VI асрда Самарқандда бўлган Хитой элчиси Вей Цзе Суғдда болалар беш ёшдан ўқиш ва санашни ўрганадилар, дея маълумот келтириши бунга тасдиқлайди[4. 46].

Ўқиш ва ёзиш билан бирга турли соҳаларга йўналтирилган ўқитиш мактаблари ёки ўз замонасининг тиллари ўқитилган бўлиши ҳам мумкин. Суғдшунос Б.Ғойибов Муғ тоғи архивидаги турли унвон ва мансабларни таҳлил қилган ҳолда уларни нафақат давлатчилик нуқтаи-назаридан талқин қилиш мумкинлигини, балки ушбу унвонларнинг соҳиблари алоҳида мактаблардан ўқитилган бўлиши мумкинлигини илгари суради. Бундан ташқари, Муғ архивидаги арабий мактаб эса Суғдда суғдий ёзув ва тили билан бирга хорижий тиллар ҳам ўқитилган бўлиши мумкинлиги фикрини

¹ Хўжаев А. Хитой манбалари. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 2-жилд 1-китоб. ... Б. 35.

билдиради. Шунингдек, ушбу тилларни билиш билан бирга Суғдда ўзига хос хаттотлар мактаби шаклланиганини эътироф этиш лозим.

Хитой элчиси Самарқандга келган пайтда бу ердан етишиб чиққан моҳир савдогарлар Буюк ипак йўли бўйлаб савдо ишларида илғор бўлганликларини келтириб ўтган. Элчи суғдий алифбо 20 тадан ортиқ ҳарфдан иборат эканлигини ва ушбу маълумотни саводли бир суғдийдан эшитганини ёзиб қолдирган. Шунингдек, у суғдийлар савдода маҳоратли. Бу давлатга кўп чет эликлар келишади уларнинг иши савдо эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бундан ташқари, Шатиал (Ҳинд)дан топилган илк ўрта асрлар суғдий ёзуви билан битилган савдогарларнинг ўзаро хабарлари ҳам бунга ойдинлик киритиши мумкин [1. 186].

Яна бир мисол. Суғдий хаттотлар Турк хоқонлиги ҳукмронлиги даврида давлат бошқаруви билан бирга мамлакатнинг маънавий-мафкуравий ҳаётида ҳам муҳим ўрин эгаллашган. Масалан, Суғдийлар будавийликни Биринчи Турк хоқонлиги қароргоҳи Ўрхун воҳасида, кейинчалик Турфон ва бошқа ҳудудлардаги туркийлар орасига тарқалишида ҳам иштирок этишган. Туркий ҳукмдорлардан Мухан (554-574) буддавийликнинг тарқалишига изн Берган бўлса, Таспар хоқон (574-581) унинг кенг ёйилишига шароит яратиб берди.

Суғдда ёш авлодни тарбиялашда уларнинг жисмонан бақувват бўлишига ва ҳарб санъатини ўрганишига эътибор берилган. Бу ҳақда археологик маълумотлар асосида баъзи тахминий хулосага келинса, ёзма манбалар эса уларни тўлдиради. А.М.Беленицкийнинг маълумотларига кўра, тадқиқотчи Э.Шаванн Хитой йилномаларида янги йилда Суғд аҳолиси янги кийим кийиб, соч-соқолларини олганлар деб келтирилади. Шунингдек, бу кунда мерганлик мусобақаси уюштирилиб, кимда-ким қоғозга ёпиштирилган олтин тангани камон билан беҳато нишонга олса, у мусобақа ғолиби саналиб, бир кунлик подшо бўлиш ҳуқуқини қўлга киритган [2. 129].

Бу ҳолат эса ёш авлодни жасур ва қатъиятли қилиб тарбиялаш учун Суғдда алоҳида эътибор қилинганини кўрсатади. Илк ўрт асрлар Суғднинг муҳим тарихий вилояти ҳисобланган Панжикент шаҳрида олиб борилган тадқиқотлари давомида бўйи 5-7 см дан ошмайдиган, лойдан ясалган, қўл меҳнати асосида ясалганлиги учун бирига ўхшамайдиган, анчайин қўпол итни эслатувчи шаклдаги узунчоқ ашёлар топилган. Бундай геометрик шаклдаги ўйин тошларини Беруний ўзининг “Минералогия” асарида нарда ўйинида ишлатилганлигини келтиради. Суяк билан турли ўйинларнинг ўйналганлиги тўғрисидаги маълумотни Панжикент деворий суратларида жой олган қўйидаги манзара тасдиқлайди. Деворий суратда бир тўда одамлар акс эттирилган бўлиб, улардан иккитаси ўйин билан машғул. Улар орасида икки томони икки хил бўялган ўйин тахтаси тасвирланган. Тахтанинг икки қисми ҳам беш горизонтал қисмга бўлинган. Ҳамма ўйин тошлари бир хил кўк рангга бўялган. Ўйин бошланмаганлигини ўйинчиларнинг бири суякни энди ташлашга чоғланганлигидан билса бўлади. Бу ўйин нарда ўйини эканлигига шак-шубҳа йўқ. Суғдшунос Б.Ғойибовнинг Табарийга суяниб келтиришича, Ўрта Осиё халқларининг нарда ўйнаганликлари манбаларда ҳам келтирилади. Турк шаҳзодаси Курсулнинг Тургаш хоқони Сулухон билан тустовуқни гаровга қўйиб нарда ўйнаганликлари ва Курсулнинг ўйинда ютганлиги Табарийнинг 119 / 737 йил воқеалари баёнида келтирилади.

Суғдийлар тарбия жараёнида спорт ишларига ҳам алоҳида эътибор қилишган. Бу ҳақда тўғридан-тўғри маълумотлар бўлмасада, археологик маълумотлар асосида баъзи хулосаларга эга бўлиши мумкин. Хусусан, Суғдда спорт ўйинлари ва мусобақалари ҳақида тасаввур берувчи деворий сурат лавҳалари диққатга сазовордир. 1964 йилги тадқиқотлар натижасида топилган деворий суратда қулай фурсатни пойлаб бир-бирини белидан ушлаб, йиқитмоқчи бўлган икки кишининг кураш тушаётган ҳолати акс эттирилган. Бу эса ҳозирги кундаги миллий курашимизнинг қадимий асосларини кўрсатади. Бу спорт тури ўзбекларда “кураш”, тожикларда эса “гўштин гири” дейилади [3. 124].

Суғдда илк ўрта асрларда тарбия ва таълим олдинги давр маданияти билан узвий боғлиқликда ривожланган. Бу маданиятни йўқотишга бўлган ҳаракатларга қарамай унинг намуналари шу кунларга қадар сақланган ва тадқиқотчилар томонидан ўрганилмоқда. Жумладан, Суғдда хат саводни чиқариш билан боғлиқ масалалари орамийлардан мерос анъаналар асосида давом эттирилганлиги буни тасдиқлайди.

Умуман олганда, илк ўрта асрларда Суғд жамиятининг тараққиёти унда етишиб чиққан кишиларнинг мамлакат ривожини йўлидаги ҳаракатлари билан ўлчанади. Суғд илк ўрта асрлар даврида турли давлатлар томонидан эгалланган бўлса-да, уларнинг Суғдда ички бошқарувни сақлашга интилишлари минтақадаги илмий тажрибали шахсларнинг хизматлари самараси бўлган. Суғдийлар ҳукмрон давлатларнинг элчилари, котиблари, таржимон ва моҳир савдогарлари бўлганликлари уларнинг саводли ва маҳоратли бўлганликларини ҳамда бунинг минтақадаги анъанавий тарбия ва таълим билан боғлиқлигини кўрсатади. Бу ҳолатнинг Суғд санъати, рассомчилиги, ҳайкалтарошлиги, хаттотлиги, иқтисодий ҳати каби бир қанча соҳаларда намоён бўлиши орқали кўриш мумкин.

Адабиётлар рўйхати:

1. “Авесто” ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. “Avesta” and its place in the development of humanity / Халқаро конференция материаллари. – Ташкент-Урганч: Фан, 2001. – 186 с.
2. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Ленинград: Наука, ЛО, 1973. С. 129.
3. Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида Панчнинг ўрни (илк ўрта асрлар). Тошкент: Наврўз, 2012. Б. 124.
4. Исхаков М.М. Преимственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюрские контакты) // O'zbekistontarixi, 2000, № 4. С. 46.
5. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // СНВ, 1971. X. С. 133.
6. Филанович М. О некоторых аспектах истории общины в древности и происхождении «махалла». Ўзбекистон тарихи, 2003. №2. Б. 16.